

Det levda rummet

- om hem i 40- och 50-talens bostadsområden

av Tomas Wikström

Tomas Wikström,
Byggnadsfunktionslära,
Lunds tekniska högskola.

Att arkitekters och planerares rumsuppfattningar i stor utsträckning vilar på fysikens och matematikens specialiserade rumsbegrepp ger svårigheter i mötet med de människor som bebor eller kommer att bebo planerade bebyggelsemiljöer. Bollnows begrepp "det levda rummet" kan ge utgångspunkten för en fruktbar vidgning av föreställningarna om rumsligheten hos det byggda. I uppsatsen¹ tillämpas några av Bollnows tankar i en analys av bostadsområden från folkhemsepoken.

NÅGRA ÅRS FORSKNING om förnyelseprocesser i svenska bostadsområden från efterkrigstiden² har gjort mig varse hemmet som något mycket centralt och samtidigt förbisett. Planerna på att genomföra ombyggnader och andra förändringar var – så uppfattade många av invånarna det spontant – ett hot mot det trygga och lugna liv, som boendet i en välkänd miljö med välbekanta ansikten gav. Vad de skulle få istället var inte helt lätt att se. Löftena om förbättringar i bostädernas utrustning kunde bara undantagsvis upphäva de negativa reaktionerna hos dessa människor. De var inte alls tillfreds med den omsorg om invånarna som planerna talade om. I deras reaktioner avslöjades starka känslomässiga band till platsen, till hem, grannar och grannskap, relationer av ett slag som närmast förde tankarna till traditionell byggemenskap eller småstadliv. Men Norra Göta,

Gamla Elineberg och Ljura är nu inga gamla, traditionsrika miljöer utan resultatet av 40- och 50-talens moderna planeringstänkande. I det starkt negativa gensvaret på förnyelseplanerna, och i den stora positiva betydelse många boende tillskrev hemmet, demonstrerades tydligt det vardagliga boendets rumsdimension. Det lokala sammanhanget framstod som en betydelsefull värld av konkret vardagligt handlande.

Hem, i den mening de boende lade i ordet, hade emellertid ingen plats i fackmännens föreställningsvärld. När vi forskare, med stöd av preliminära resultat, talade om götabornas rötter i sin boendemiljö, blev reaktionerna från dem som arbetade med ombyggnad och förnyelse vid flera tillfällen irriterade och aggressiva. Dessa påståenden om människors band till grannar och grannskap träffade uppenbarligen omhuldade föreställningar om planeringens förutsättningar.

Planerarnas brist på insikt om vad hemmet betydde för områdenas invånare är åtminstone en del av förklaringen till att förnyelseprocessernas utveckling i hög grad blev konfliktladdad.

Två idealföreställningar i efterkrigstidens planering var svåra att förena med de preliminära fakta vi presenterade. Det var dels strävan efter rörlighet på bostads- och arbetsmarknaderna och dels inriktningen på ett framtida välstånd. Rörligheten hade länge varit ett viktigt element i det moderna planeringstänkandet. Så länge det handlade om att riva slumbostäder för att skapa ett modernt bostadsbestånd (sanering), eller sörja för att den expanderande och välståndskapande industrin fick tillgång till arbetskraft (strukturrationalisering), hade hävdandet av rörlighetens nödvändighet en hög grad av legitimitet. Den naggades bara i kanten av företeelser som norrlänningarnas "vi flytt int"-kampanj och ett visst lokalt motstånd mot rivning av traditionsrika, äldre stadsdelar. Strävan efter att ordna vardagen på ett klokt och rationellt sätt hade kommit att förenas med ett synsätt, som innebar att enskilda individers öde vägde lätt mot "hyresgästkollektivets" eller de framtida brukarnas. I byggandet av ett modernt, bekvämt och praktiskt boende av glas, stål och betong fanns inte utrymme för någon sentimentalitet inför trivsamma, inbudda och ibland ganska förfallna miljöer. Även om 80-talet kan uppfattas som slutet på en välfärdsbyggandets epok, talar mycket för att dessa moderniseringideal fortfarande var starka. I två av förnyelseprojekten var det uppenbarligen viktigare att förverkliga centralt fastställda mål än att låta sig vägledas av de boendes uppfattningar av problemen. Eva Öresjö menar att de två projekten – på något olika sätt – präglades av ett "ovanifrånstyrkt projektänkande" medan det tredje karaktäriseras som en pragmatisk, och gentemot de boende mer följsam "steg-för-steg-förnyelse" (Öresjö 1993, s. 123–129).

Det vore emellertid idealistiskt att förlägga de grundläggande orsakerna till de olika förloppen i de respektive synsätt som kom till uttryck. Dessa synsätt har sin bakgrund dels i det svenska

samhället, som det utvecklats under efterkrigstiden, och dels i de specifika historiska och geografiska betingelser som de tre kommunerna och bostadsområdena representerade. Inte desto mindre är det intressant att, i ett och samma svenska samhälle och i bostadsmiljöer av ungefär samma ålder och karaktär, planeringen visar sig arbeta på ganska olikartat sätt och med skillnader i den resulterande förändringsprocessen som definitivt har betydelse för de berörda invånarna.

Människors knytning till bestämda platser, när de istället (som bostadskonsumenter, vårdtagare eller arbetskraft) borde röra sig fritt, var obekväma fakta för dem som arbetade med förnyelseplanering. Det var själva det förhållande, att människor inte bor i största allmänhet utan bebor bestämda platser, och att detta boende innefattar ett knytande av band av alla de slag eller, för att använda en annan bild, att människor efterhand utvecklar allt större rotsystem. Medan de ombyggnadsansvariga i ett av projekten förmodade bygga vidare på erfarenheter från underhållsverksamheten, där kvarboende och hänsyn till hyresgästerna var något självklart, försökte man i de andra projekten applicera metoder som vilade på föreställningar om ett effektivt och rationellt byggande. Yrkesmännens irritation över hyresgästernas negativa gensvar var begriplig: Få människor vill se sig själva som ansvariga för att medmänniskors band till en miljö klipps av eller för att de rycks upp med rötterna. Rumsliga relationer i invånarnas tillvaro trädde fram på ett sätt som de verksamma i förnyelseprocessen värjde sig emot. Vårt hävdande av rumsdimensionen i enskilda människors vardag uppfattades som provocerande.

Från rumsbegreppet till hemmet

I denna uppsats ska jag diskutera några uttryck för denna kontroversiella rumsdimension i hemmet och boendet. Jag ska göra det på basis av erfarenheter från egen forskning om bostadsförnyelse, främst i tre svenska bostadsområden från 40- och 50-talen. Låt oss alltså närmare undersöka denna rumsdimension och stegvis när-

ma oss de särskilda sätt att förhålla sig till rummet som kännetecknar hemmet och boendet. Till inspiration och stöd i tolkningen använder jag framförallt den tyske fenomenologiske filosofen Otto Friedrich Bollnows arbete *Mensch und Raum* (1990 [1963]). Bollnows text är rik på filosofiska och litterära anknytningar och det måste poängteras att min läsning bara skummat på dess yta. Självsvåldigt har jag försökt dra nytta av de avsnitt som belyser mina erfarenheter.

Den filosofiska tankeriktning, som främst tagit till en av sina uppgifter att reflektera över boendet som en sida av den mänskliga tillvaron, är fenomenologin. Mest känt av arbeten med en sådan inriktning är kanske Martin Heideggers uppsats "Bygga, bo, tänka" (1974). Samtida med Heidegger, men något yngre, är Otto Friedrich Bollnow, som anknyter till och vidareutvecklar existensfilosofiska (människans vara) tankegångar hos bland andra Heidegger i riktning mot en filosofisk antropologi, dvs. en lära om människans väsen. Jean-Paul Sartres existensialism är viktig för Bollnow, men medan hans förhållande till Heidegger är den självständiga lärjungens, tycks han se Sartre som en respekterad trätobroder.

Bollnow avvisar alla former av reduktionism i synen på människan, t. ex. att människan skulle vara en maskin, en driftsvarelse, en social varelse osv. Människans väsen måste ses som en meningsfull, sammanhängande bildning, och förstås i relation till alla erfarbara drag hos människan, all slags mänsklig verksamhet, alla stämningar, känslor och drifter. Men detta sammansatta väsen är inget Bollnow tar för givet, utan en arbetshypotes som aldrig kan få en slutgiltig bekräftelse. Medan han ger den filosofiska antropologin i dess helhet en bred kulturell och social inriktning, är Bollnows eget specialområde människan i hennes nära förhållande till sig själv och sin omgivning. Han har tagit sig an fenomen som trygghet, ångest, lycka, gemenskap, kropp och hem (Lübcke 1987, s. 156–159). I *Mensch und Raum* anknyter Bollnow till 1900-talets kontinentala tänkande om rummet, främst då arbeten av fenomenologisk eller psykologisk art med

upphovsmän som bl. a. Bachelard, Merleau-Ponty, Minkovski, Cassirer, Eliade, von Dürckheim, Binswanger, Sedlmayr och Straus, utöver de tidigare nämnda.

Jag vill försöka knyta an till Bollnows filosofiska antropologi, hans empiriskt baserade belysning av sidor i människors ianspråktagande av rummet. Bollnow har en metod, ett sätt att se, som jag vill försöka lära mig av. Jag undviker däremot en vidlyftigare filosofisk diskussion, som skulle kunna innefatta referenser till och jämförelser med andra filosofer i och utanför den fenomenologiska traditionen.

I sin framställning om rummet ställer Bollnow vad jag väljer att kalla *det levda rummet* (Der erlebte Raum³) mot *det matematiska rummet*. Det matematiska rummet uppkom i historien som en reduktion av det levda rummet. Det abstrakta, geometriska sättet att betrakta verkligheten innebar på många sätt en "landvinning" i mänsklighetens historia, något som bland annat visade sig på krigskonstens, navigationens och byggandets områden. Med framgångarna för detta abstrakta rumsbegrepp följer att ett mer organiskt, människonära och ursprungligt rum riskerar att trängas undan, utan att det för den skull förlorat sin relevans (Bollnow 1990, s. 13–18). Det levda rummet kan beskrivas som det förhållande som finns mellan människor och rum, det är fråga om den mänskliga tillvarons struktur (s. 22). Det levda rummets förhållande till det matematiska rummet har enligt Bollnow en parallell i Bergsons begrepp *durée*, den av människor konkret levda tiden som den senare kontrasterar mot den matematiska tiden, dvs. klocktiden (s. 17). I Bollnows kritik av ett i naturvetenskapen grundat rumsligt tänkande, som i livsvärlden tränger undan ett naturligt förhållningssätt, finns vissa paralleller till den äldre Heideggers systemkritik och Jürgen Habermas' åtskillnad mellan system och livsvärld.

Vad menas då med det levda rummet? För Bollnow är "rum" något som skapas genom människors handlande. Han tar utgångspunkten för sin behandling i människors konkreta förhållande till rummet och deras rumsskapande

verksamhet. Hans tillvägagångssätt följer av den filosofiska antropologin: ett försök att bestämma "rummets väsen" måste enligt denna bygga på detaljerade empiriska iakttagelser. De rum, mot vilka Bollnow riktar sitt intresse, är således befolkade. Ursprungligen är rumsskapandet resultatet av gemensamt mänskligt arbete och därför i sig själv gemensamt (s. 269). Boendet blir ett centralt begrepp, och Bollnow återkommer ständigt till det. Boendet är inte bara människans sätt att vara i huset, det vidgas av Bollnow till människans sätt att vara i rummet. I sin användning av ordet boende, återför han till det rumsliga sammanhanget den vida betydelse, som Merleau-Ponty ger verbet *habiter* (s. 126, 277–281). Bollnows framställning bjuder på utflykter i detta vida boende, i form av undersökningar av särskilda rumsliga upplevelser, möjligheter, aspekter och sammanhang.

Bollnows levda rum är således varken ett psykiskt fenomen eller ett från subjektet skilt objekt utan istället ett förhållande mellan människan och rummet, den mänskliga existensens *rumslighet* (Räumlichkeit) (s. 22). Bollnow skiljer på tre former av rumslighet (s. 273–283). Ett objektivt vara i rummet som kan exemplifieras med äpplet i korgen. Ett intentionellt rum, som utgår från den tänkta punkt i vilken människan tar emot sinnesintrycken från omgivningen, och som bl. a. utforskas av perceptionspsykologin. Och till sist ett "rum som man har", som är taget i anspråk. I detta bebodda rum upplöses en yttre relation mellan subjekt och objekt, dess rumslighet kännetecknas av enheten mellan människa och rum. Om man kan tala om ett (det levda) rummets väsen, så vill jag se det i denna frånvaro av tydlig åtskillnad mellan subjekt och objekt. Människans oupplösliga förening med rummet genom boendet tar sig mångfaldiga uttryck. Beträktningsätt, som innebär att människan uppfattas som ett objekt i en behållare eller ett varseblivande subjekt i ett objektivt, matematiskt rum, är användbara som instrument i bestämda syften, men Bollnow gör oss genom sin framställning uppmärksamma på vilken oerhörd reduktion ett sådant förvetenskapligande innebär.

För att förstå hemmet och boendet måste man försöka övervinna denna reduktionism.

Den rumsdimension, som konflikterna kring bostadsförnyelsen tydliggjorde, uppstår och kommer till uttryck i boendet. Detta boende utgår från människans sätt att vara i huset eller hemmet⁴, men vidgas till arbetsplatsen, grannskapet, staden, till alla slags rum. Det boende, som ombyggnadsverksamheten ingriper i, rör återigen hemmet, närmare bestämt lägenheten och dess nära omgivning. Frågan är om Bollnow har lyckats vidga det, så att vi kan se det som uttryck för ett rikare boende, ett sätt att vara i rummet.

Hemmets rutiner möter byggandets

Vad är det då att bo i de tre svenska bostadsområden jag har undersökt? Ett sätt att närma sig ett svar på denna fråga är att söka efter händelser och uttalanden som säger något om boendet. Vad säger människor om sin tillvaro i bostad och bostadsområde? Vad visar människor genom sina handlingar?

En egenskap hos boendet är att det i stor utsträckning består av självklarheter, nedärvda traditioner och sedan länge ingångna överenskommelser, som man inte behöver tala om och kanske inte ens har ord för. Boendets stora inslag av oreflekterad praxis, av rutin, gör forskarens uppgift svår. När det gäller det nordeuropeiska, eller närmare bestämt svenska, boendet kan studerade miljöer förefalla försåtligt välbekanta, och forskaren lockas att göra felaktiga tolkningar av den lokala kulturen, som om den inte skilde sig från hans egen subkultur. Denna klass- eller livsformspräglade etnocentrism kan man möta både hos planerande tjänstemän och forskare. För den som exempelvis är uppvuxen i ett "mobilt hem", och vant sig vid att flytta när föräldrarnas (oftast faderns) karriär kräver det, kan människors starkt negativa reaktioner inför hotet att behöva flytta förefalla överdrivna eller till och med obegripliga. Antropologernas metod, att under lång tid bo samman med dem man vill få kunskap av och om, kan vara ett sätt att undvika sådana missförstånd.

En annan möjlighet att tränga igenom självklarhetens slöjor erbjuds av just den process som mina studier gällt. Bostadsföretagens besked om en kommande förändring, mer eller mindre klart beskriven, innebär att den självklara tryggheten i boendet plötsligt rycktes undan. En period av osäkerhet, växlande från oron över att kanske förlora sitt hem till mer vardagliga bekymmer om packning, evakuering och städning, gav människor mycket att fundera över och tala om. För mig har förnyelsen inneburit ett gyllene tillfälle att otvunget samtala med människor om deras privatsfär. De jag intervjuat har nästan samtliga sett intervjusituationen som en möjlighet att få prata om saker som varit viktiga för dem.

En invändning mot den kunskap man kan få på detta sätt, är att den kanske inte säger så mycket om det lugna, vardagliga boendet, det vill säga att bilden alltför mycket präglas av ombyggnadsprocessens "undantagstillstånd". Det finns en risk för en sådan förvrängning, men jag har ändå intrycket att människors handlingar och utsagor i anslutning till förnyelsen berättar om väsentliga drag i deras boende. Det är både roande och tänkvärt att Bollnow, från sina helt annorlunda utgångspunkter, har råkat ut för ett liknande problem. Bollnows empiri består bland annat av vittnesbörd från litteratur, särskilt poesi, som berättar om stämningarnas – ängstens, euforins och kärlekens – rum men sällan om den lugna vardagens (s. 268).

Nu är det på tiden att de boende själva får komma till tals. Heidegger har sagt att boendet i vår tid inte längre är något självklart, utan att människor först måste lära sig bo (Heidegger 1974, s. 119). Kanske har mina intervjupersoner något att lära ut.

Hem och boende i tre bostadsområden

*Och så kom man hem
och kände den goda värmen...*

När jag förde hem och hemkänsla på tal gick associationerna inte oväntat till den egna bostaden. Här fanns värmen, tryggheten och trivseln. "När min man levde var vi ute och gick",

berättade en äldre kvinna, "och så kom man hem och kände den goda värmen. Tack gode Gud att vi har ett hem, brukade jag säga". Hemkänsla beskrivs av några av mina samtalspartners som tillfredsställelsen att komma hem igen, när man hade varit ute. Hemmet framstår som en trygghet punkt där man finner värme och skydd. "Man har trivseln här hemma", sa en äldre man. "När man kör nånstans, vad skönt det är när man är hemma!" tillade hans fru.

Hemkänsla förknippas här med husets mest ursprungliga funktioner, att ge skydd mot väder och vind och mot en främmande och kanske fientlig omvärld. "Det är alltid skönt att låsa upp dörren och gå in till sig själv, och kunna låsa igen om sig", berättade en annan kvinna. Mot yttervärldens rum, säger Bollnow, där människan är verksam och måste kämpa för att övervinna motstånd, där otrygghet och faror härskar, står hemmets trygga rum. Här behöver människan inte längre vara på sin vakt utan kan spänna av. (Bollnow 1990 s. 129–130.)

Förnöjsamheten i hemmet framhölls av en annan intervjuad man framför yttervärldens farliga lockelser: "Vi är inte oroliga människor, utan hemkära". Att finna sig tillrätta i den enkla vardagen var för honom också ett moraliskt ställningstagande. Hans inställning får stöd av Bollnow, som ser existentialistens liv som ett hemlöshetens ytterlighetsfall. Existentialisten lever som "den evige främlingen, utan band till någon plats, alltid på väg, men aldrig framme vid målet." (s. 125). Det finns emellertid ett alternativ till en orolig och rotlös tillvaro: Att bo är att "vara hemma på en bestämd plats, att vara rotad och ha sin tillhörighet där" (s. 125). Bollnow påpekar hur författare och tänkare som Saint-Exupery, Bachelard och Merleau-Ponty i uppgörelse med existentialismen nyformulerat, utvecklat och vidgat begreppet boende.

Vid besöken i hemmen bjöds jag oftare att sitta i köket än i vardagsrummet. I köket bringas man i nära kontakt med ett vardagligt boende, här finns alla spåren av dagliga sysslor. De ting som hör till matlagning och ätande finns när-

varande, men också de som representerar nöjen och kontakten med yttervärlden. Köket kännetecknas av en värme, som inte ska mätas i grader Celsius, utan som har med närheten till livsuppehållande aktiviteter att göra. I kontrast till köken framstod vardagsrummen inte sällan som formella, svala, stilla och nästan sakrala. Åtminstone för de äldre var de finrum i betydelsen att de representerar vilan från vardagens bestyr och ett symboliskt överskridande av dessa (jfr Löfgren 1984).

Utöver att hemmet som levt rum utgör en konkret mittpunkt, ett tryggt "hjärterum" i den osäkra yttervärlden, menar Bollnow att också hemmet har sin mitt. Han utgår då från härden, som i gamla tider verkligen var det centrum kring vilket hemlivet utspelade sig. Som Bollnow ser det, har köket förvandlats till ett sekundärt utrymme och härden (i form av den moderna elspisen) förlorat sin betydelse som mittpunkt. I någon mån, menar han, har matbordet övertagit denna centrala roll, och förknippar det i förbigående med patriarkalisk maktutövning. (s. 163–165) Mycket talar för att Bollnows perspektiv begränsar sig till det borgerliga hemmet. I mer folkliga eller proletära sammanhang har köket, trots arkitekters och andra vardagslivets reformatörers ansträngningar att tvinga ut människorna i vardagsrummet, aldrig förlorat rollen av mittpunkt. Vad Bollnow emellertid framför allt vill peka på är en annan efterträdare till härden som mittpunkt i hemmet, nämligen sängen.

Med individualiseringen och den ökade uppspaltningen av familjelivet, uppstår för den enskilda människan frågan, var i hemmet den egna mittpunkten finns. När härdens och matbordets centrala funktion försvagats framträder istället sängen som den viktigaste platsen. Kanske kan man se det inte ovanliga förhållandet att teven placeras i sovrummet som uttryck för en sådan förskjutning. Bollnow ägnar stort utrymme åt sängen och dess trygghet. Han utvecklar diskussionen till de nya impulser, som ett reflekterande över förhållandet till rummet vid insomnandet, i sömnen och vid uppvaknandet kan ge.

Hans framställning visar på den fulla innebörden av en incident, som berättades för mig av en ung kvinna. Hon väcktes en tidig morgon av att en av byggnadarbetarna, som monterade nya balkonger, satte tryckluftsborren i väggen utanför precis vid hennes öra. Den borren träffade i hemmets mitt. Händelsen kan nästan stå som symbol för det hot i en vidare mening som förnyelseprocessen riktar mot hemmets trygghet.

Det är nära till allt

Många av de intervjuade känner väl sin omgivning. När vi talade om bostadsområdet, pekade de hela tiden mot de platser vi berörde, utan att särskilt tänka på det, tycktes det. Med utgångspunkt i den plats där vi satt, visade de på riktningar med olika innebörd. Där låg skogen, åt det hållet staden, där närbutiken, parken, lekplatsen osv. Deras hem framstod som centra, referenspunkter i rummet, utifrån vilka bilden av omgivningen byggdes upp.

Denna omgivning var inte bara närvarande som meningsfulla riktningar från kropp och hem. Den var också omtalad i ett lokalt språkbruk, dvs. benämningar som hörde till platsen och förutsatte lokalkännedom. När "dalen" började nämnas i intervjuerna i ett av områdena blev jag först undrande. Snart gick det dock upp för mig att det handlade om *Dalen*, den enda i den värld, som mina samtalspartners – utan att säga det – förutsatte.

Ett annat exempel på lokalt språkbruk kan hämtas från ett informationsmöte inför ombyggnaden: En ung man kände inte till arbetsgruppen och frågade vilka som var med i den och hur den tillsattes. Kontaktkommitténs ordförande svarade med att räkna upp samtliga medlemmar i gruppen och var de bodde, på ett sätt som förutsatte att detta var något som alla kände till. Han utgick från, att den kännedom som han själv och många andra delade om området, också borde omfattas av de yngre. Även för dem skulle "Karls-son i sjuan" vara något självklart.

Intressant är också hur ny bebyggelse i omgivningen förses med öknamn. Ett 60-talsom-

råde, med högre utrustnings- och utrymme-
standard än Gamla Elineberg, döptes av eline-
bergarna föraktfullt till Lilla Afghanistan. Valet
av namn uttrycker ett avståndstagande till det
nya, det må bero på intrånget i den närmaste om-
givningen eller på en allmän avundsjuke.

Hemmet framstår här som utgångspunkten
för utflykter i omgivningen, en omgivning som
öppnar sig för att hemmet finns där som bas. Det
är resorna till arbetsplatsen och åter, inköpsbe-
söken i staden och de något mindre mål-
inriktade promenaderna. Hemmet kan
uppfattas som en nollpunkt i rummet,
som Bollnow dock varnar för att för-
växla med den nollpunkt percep-

andra som ingår i en beslöjad bakgrund (s. 59).
Bollnow tar inte explicit upp betydelsen av språ-
ket för denna omvärlds uppbyggnad, men han
talar om den i termer av gemensamt rumsska-
pande. Vid en flyttning måste en ny omvärld
byggas upp och en ny förtrogenhet uppnås.

Hemmet som "nollpunkt" eller som "rum-
mets mitt" (Bollnow s. 55, 123) får alltså inte
uppfattas som absolut. Barn växer upp och flyt-
tar hemifrån. De kanske alltid ska känna en
längtan till barndomshemmet, men kommer i de
flesta fall att skapa sig ett nytt hem kring
vilken en ny värld byggs
upp. Bland dem jag
samtalat med, finns
de, som flera gånger

iväg" och
kan vara av tillfällig karaktär, som stolen på
kaféet eller hotellrummet i en främmande stad.
Den riktpunkt, som framstår som viktigast, är
ändå den plats där man stadigvarande vilar och
bor. Den dubbla rörelsen *ut från* och *tillbaka till*
återspeglas av uppdelningen i en trängre, inre
värld som koncentriskt omsluts av en yttre och
vidare. Bollnow avser här hemmets och hem-
bygdens (Heimat) trängre värld och den vidare
yttervärlden (s. 81). Kring boplatser byggs om-
världen upp, av nära och fjärran platser, av ga-
tor och platser som man är förtrogen med och

tionspsyko-
login förlägger
hos det förnim-
mande subjektet
(s. 56). Den punkt
Bollnow avser kän-
netecknas av "att gå

"att komma tillbaka", och

valt att flytta eller som tvingats till det
av yttre omständigheter, oftast då en ombygg-
nad. Att bygga upp ett nytt hem och en ny om-
värld går sällan friktionsfritt. En äldre kvinna,
som flyttat mycket på grund av makens karriär,
berättade om svårigheterna att komma till en
mindre ort där människor inte var öppna för
kontakt med en nyinflyttad. En annan kvinna
klarade den traumatiska förlust som flyttningen
innebar genom ett intensivt odlande av nya kon-
takter. De människor, som berättat för mig om
sina erfarenheter av flyttning, har nästan samt-
liga betonat förlusten av gamla grannrelationer
(hur ytliga dessa än har varit) och svårigheterna
att bygga upp likvärdiga kontakter kring det nya
hemmet. Deras berättelser ska tjäna som stoff i
ett senare avsnitt.

Förtrogenheten kommer till uttryck i de bo-
endes berättelser om sina miljöer. "Vi har ingen
sommarmstuga eller koloni, utan vi har våra pro-
menader ner i Dalen om kvällarna och dom bru-

kar vi inte missa om vädret är tjänligt”, berättade en äldre man. Många av de intervjuade visade på liknande sätt att de hade en väl utvecklad omgivningssbild och i vid mening förstod att bo. Med tiden hade deras omvärldar blivit alltmer rikt sammansatta, ständigt överlagrade med nya erfarenheter, minnesvärda händelser, historier och intryck. Betydelsen av denna välkända omvärld framgår bl. a. av människors berättelser om hur plågsamt de upplever det, när ombyggnadsarbetet förvandlat delar av den till ett materialupplag, en leråker eller en dammig öken. Den visar sig i några intervjupersoners klagan över att de inte såg till sina grannar under ombyggnadstiden, då de vardagliga mönstren för sammanträffanden och samtal bröts. Den framgår på ett motsatt sätt ur det intresse, med vilket många av de boende följde den fortskridande förnyelsen. En äldre man, som under ombyggnadstiden ständigt klagade på störningar, erkände när friden lagt sig, att han saknade den rikedom på händelser som byggnadsarbetet erbjöd.

”På sommaren är jag inte hemma så mycket, det blir mest på vintern”, berättade en ung man som var med i ett motorcykelgäng. Bostaden förlorar mer eller mindre av sin betydelse som rummets mitt, när den får konkurrens med andra betydelsefulla platser, det må vara kolonistugan, stambordet på krogen eller arbetsplatsen. För många av dem jag intervjuat, fungerar kolonin eller sommarstugan som ett andra hem, i några fall kanske rentav det första. Konkurrensen kan också komma från ett mer rörligt förhållande till rum, t. ex. ett intensivt uteliv eller ett kringflackande i bil eller på motorcykel. Men även för den unge mannen innebar flyttningen en omställning: ”Det känns ju lite konstigt att bo här, liksom. Först i början när man knallade upp hit för att sova.” Trots den ganska begränsade roll bostaden spelade i hans tillvaro, menade han ändå att han hade ett hem: ”Det är här man bor, lever, sover och äter och allt möjligt”.

Även rummen i den utåt sett mobila tillvaron tenderar att bli konkurrerande riktpunkter till den fasta bostaden. Se på husvagnsfolkets sedan är tillbaka fasta uppställningsplatser, eller det

sätt på vilket människor tar sin lilla del av badstranden i anspråk.⁵

Så framträder bostaden som en mittpunkt i rummet, ett centrum i tillvaron vars betydelse växlar. Detta centrum kan försvagas och nästan helt upphöra med förekomsten av andra centra. Den plats dit man knallar upp för att sova har nästan helt förlorat betydelse av hem. Det kan växa i betydelse och bli den punkt kring vilken nästan hela tillvaron utspelar sig. För den gamla människa, som har förlorat rörlighet och vitalitet, blir hemmet en mycket stor del av världen. Hemmet kan alltså inte ses som något absolut, utan växlar i innebörd och betydelse t. ex. mellan olika kulturer, livsformer, samhällsklasser, åldersgrupper och individer.

Hemkänsla är

att själv bestämma styrkan på kaffet

Autonomin i hemmet var något som de jag talade med ofta betonade. I den egna lägenheten bestämmer man själv, har sina egna rutiner och sin egen ordning. För flera hörde självbestämmandet till det mest värdefulla i hemmet. ”Här är vårt, här har vi inrett det själva som vi vill ha det”, var en äldre kvinnas sätt att formulera hemmets betydelse. En annan besökte ofta sin system, men var alltid lika nöjd med att komma hem. För henne handlade det om små men viktiga detaljer som att själv få bestämma styrkan på kaffet. Alla har vi väl upplevt hur det är att komma till ett hem (någon annans) där det är omöjligt att slappna av och där allt känns stelt och tvunget. Den gästfrie värdens däremot låter sitt hem för en stund bli gästens, när han eller hon säger (och menar!): ”Känn dig som hemma”. Den gode gästen undviker dock att överskrida den fina gräns som går mellan att ta emot och att utnyttja värdens gästfrihet. I det egna hemmet existerar inte denna gräns. Här finns en frihet och otvungenhet som inte den mest gästfrie värd kan erbjuda.

Den sida av boendet som jag här försöker beskriva har många namn: Autonomi, kontroll, självbestämmande, otvungenhet, frihet. Den tycks ha samband med makt, i den betydelse som

uttrycks av verbet mäka, men också frånvaron av de yttre makter man annars alltid måste underordna sig. För några är hemmet den enda miljö där de själva har beslutanderätten. Fackmännen i ombyggnadsprocessen står inför uppgiften att hantera denna hemmets autonomi. Det är ofrånkomligt att en ombyggnad på ett eller annat sätt inskränker denna kvalitet hos hemmet. Det är svårt att undvika, om än inte ofrånkomligt, att ombyggnaden innebär flagranti intrång i hemmet. Mina erfarenheter tyder på att inskränkningar, som bygger på någon form av avtal mellan boende och fastighetsägare, kan vara acceptabla att leva med även om förhållandena för de boende under en period är besvärliga. Men det finns tusen möjligheter att göra övertramp som vållar starka reaktioner från de drabbade.

Intervjuerna ger flera exempel på vilka starka känslomässiga reaktioner som intrång av olika slag i hemmet kan leda till. En äldre kvinna ringde oerhört upprörd ombyggnadsvärdinnan, som hann bli mycket orolig innan hon förstod vad som hade hänt: En av byggnadsarbetarna hade spottat snus i den nya vasken och inte gjort rent efter sig. Det handlade alltså inte om en materiell skada utan något annat: En personlig skymf, ett överträdande av integriteten eller ett helgerån. Det finns många andra exempel på liknande reaktioner, där upprördheten (ur den utomstående betraktarens perspektiv) inte stod i proportion till den materiella skadan. Berättelser, till exempel om hantverkare som lämnat kvar skräp vid efterjusteringar, upptog en betydande del av några intervjuer. Från början oplanerade åtgärder, oannonserade besök och framförallt intrång utan hyresgästens medgivande, gav upphov till reaktioner, vilka visade att hemmets väggar utgör en gräns, som de boende räknar med ska respekteras.

Att en sådan hemmets autonomi är erkänd i samhället, framgår av att man talar om "hemmets helgd" och att "hemfridsbrott" kan leda till straff.⁶ Den reaktion, som en kränkning leder till, får lägenheten att framstå som "besjälad". Bollnow tar som exempel bondens reaktion då hans

åker beträds, en reaktion som inte kan förstås enbart mot bakgrund av den materiella skadan. Föreställningar om hemfrid och hemfridsbrott kan bara förstås ur en analys av rummets sakrala karaktär (s. 129–131, 148).

Ingen av dem jag intervjuade hade svårt att förstå, att ombyggnad innebär att de måste släppa på en del av kontrollen över hemmet, och att detta kanske under en period nästan helt måste upphöra att existera. Tvärtom framstod de flesta som (intill självutplåning) tillmötesgående, när det gällde att ge plats i sina hem för byggnadsarbetet. Konflikterna uppkom inte under de veckor bostäderna byggdes om, och lägenhetsinnehavarna antingen bodde i en annan lägenhet i grannskapet eller under provisoriska förhållanden vistades i den egna bostaden. "Jag tyckte inte jag led så mycket av det. Jag kunde gå ut, satt och sydde och stickade där inne. (...) Behövde inte vara ivägen för dom". Det var istället under de övergångsfaser, då de boende (som de trodde) återupprättat sina hem, men friden ständigt stördes av efterarbeten, småreparationer och fasadarbeten, som missförstånd, nonchalans och övertramp ledde till upprörda reaktioner.

På bostadsföretagen fanns ibland en stor förståelse för hemmets autonomi. En episod som berättades för mig av en kontrollant handlar om en målare, som till slut tröttnade på att hyresgästen ständigt kommenterade vad han gjorde, och skällde ut denne. Konflikten slutade med att den målaren fick ägna sig åt nybyggnadsobjekt. "Hyregästen har ju trots allt rättigheter därhemma i sin lägenhet", sade bostadsföretagets kontrollant. Hans inställning kan tolkas så att lägenheten i första hand är ett hem, i andra hand en arbetsplats för hantverkarna. Människors starka känsla för denna hemmets autonomi kan vara svårare att tillmötesgå i samband med packning och flyttning. Bostadsföretagens erbjudanden om hjälp vid evakuering, togs vanligen bara emot av dem som helt saknade egna resurser. Många packade och bar själva i en omfattning, som tangerade gränserna för vad de klarade. Andra tog släktingar och vänner till hjälp. Uppenbarligen var många beredda till omfattande

arbetsinsatser för att slippa att främmande människor hanterade deras saker. ”Vi ville ju inte propsa på att gå in och göra det, för det är lite känsligt också, det är ju personliga grejer”, sade ombyggnadsvärdinnan. Människors försök att gentemot omvärldens intrång upprätthålla sina hem, blev ibland betungande för dem själva. Jag återkommer längre fram till hur vardagliga sysslor, som t. ex. städning, togs i anspråk för att undvika hemmets fullständiga uppgående i byggarbetsplatsen.

En intressant sak med kvarboendeombyggnad är alltså att många människor på något sätt upprätthåller sina band till hemmet också medan ombyggnaden pågår. Vad är det då som gör att de frivilligt tar på sig dessa ansträngningar? Är det ett sätt att förnuftigt och praktiskt klara vardagen under provisoriska förhållanden? Är det fråga om att bevara en identitet, som sitter i hemmets väggar och utan vilken tillvaron blir meningslös? Handlar det om att hävda det egna reviret?

Bollnow vänder sig mot en syn på mellanmänsklig rumsanvändning som utgår från rivaliteten som det primära. I många intervjuer betonades också ett vi, ett gemensamma skapandet av rum. Det ursprungliga rumsskapandet är enligt Bollnow gemensamt (s. 256). Den lilla gruppens (hushållets, familjens) boende blir outjärdligt när gemenskap övergår i rivalitet. Det rumsskapande som sker vid ombyggnad präglas däremot, som jag ser det, främst av rivalitet. Byggandet har genom arbetsdelningen i samhället skilts från boendet. Inte nog med att de båda verksamheterna skiljer sig åt i sätten att konkret hantera rum och ting, de har helt olika knytningar till samhällets ekonomiska och politiska struktur. Producenten av hus har skilts från konsumenten, och i ombyggnadsprocessen visar sig på många sätt intressekonflikter mellan dem. Men dessa intressekonflikter utspelar sig inte mellan jämställda parter. För människor med begränsade sociala, ekonomiska och personliga resurser måste ombyggnad uppfattas som den hotande yttervärldens intrång i deras enda frizon.

Talet om rivalitet och revir kan i detta fall bli missvisande. Visserligen kan reaktionerna på gränskränkningar uppfattas som revirbeteende. Upprördheten över snuset i vasken kan möjligen förklaras med att det uppfattades som en främlings revirmarkering i det egna reviret. Bollnow drar också paralleller till djurens territorialitet (s. 296). Men att använda territorialitet som enda förklaringsmodell, innebär att man måste bortse från väsentliga förhållanden i de situationer det här är fråga om. Revir som begrepp hänför sig till individers (djurs eller människors) fördelning av rum mellan sig. Det förklarar inte konflikter och motsättningar på en samhällelig nivå, som mellan hyresgäster och fastighetsägare. Det säger inte heller något om vad det är som människor hävdar.

Hemmets autonomi erbjuder en rikedom av möjligheter som det är viktigt att upprätthålla. Det handlar, som jag ser det, om att hålla levande ett mönster, ett sammanhang, ett sätt att leva. Bollnows sammankoppling av beboelighet och behaglighet förefaller mig tillämpligt här. Behaglighet har med hage och hägn att göra. Beboelighet svarar mot möjligheten att avgränsa och skydda boendets förnöjsamhet och bekvämlighet. Att helt eller delvis avskäras från denna rikedom kan för vissa människor innebära en stor uppoffring. När ombyggnadstiden i ett av projekten oplanerat förlängdes med ett par veckor vändes den positiva inställningen hos några av de drabbade i irritation och ilska.

Självbestämmandet må vara en viktig sida hos hemmet, men oinskränkt är det inte! Ombyggnadsprojekten ger många exempel på hur sårbara människors hem är. Jag ska ge ett par exempel på konflikten mellan den rumsskapande *tillägnelse* Bollnow behandlar å ena sidan och *ägandet* å den andra. Som innehavare av en platsbiljett på tåget kan man med full rätt (om än inte alltid utan protester) avhysa den som sitter på ens plats, och avbryta den mest givande samvaro mellan några medmänniskor. På liknande sätt kan fastighetsägaren med ett enkelt penndrag upplösa de hem människor byggt kring sig genom sitt boende. Deras tillägnelse av rum står

sig slätt mot den samhälleliga ordningen. Hyresförhållandet utgör en särskilt påtaglig inskränkning i hemmets autonomi. För människor, som hyr sina bostäder, är Bollnows varning för att totalt förlita sig på hemmet särskilt aktuell (s. 138).

Lukten av mammas köttbullar

I ett av de bostadsområden jag studerade, där ett antal lägenheter skulle tömmas för att kunna slås samman, inträffade en händelse som belyser en viktig sida av hemmet. En äldre man lockades av bostadsföretagets erbjudande om en ny och (i mannens ögon) bättre lägenhet och accepterade att flytta. Han flyttade trots att han trivdes och hade det bra, och det dröjde inte länge förrän han ångrade sig. Först efter flyttningen kom han till insikt om, att han hade varit del av ett sammanhang av vänliga och omtänksamma medmänniskor. De vårdande kvinnorna i hans omgivning, svägerskan och en granne, var helt på det klara med den förlust hans flyttning skulle medföra. Själv accepterade han denna flyttning som en följd av moderniseringen, och såg den nya lägenhetens planlösning som överlägsen den gamlas. Den trygghet han hade i boendet och i vardagens självklara rutiner blev inte synlig för honom, förrän han hade förlorat den. Händelsen tydliggör inslaget av fortlöpande rutinmässigt handlande i boendet. Medan mannen saknade insikt om dessa rutiner, utgjorde de för kvinnorna ett dagligt pysslande och vårdande, som de var fullt medvetna om.

Ombyggnadsprocessen låter några av de rutinerna, som bär upp hemmet, framträda särskilt tydligt. De hyresgäster, som bodde kvar i sina lägenheter medan dessa byggdes om, kunde berättas om ett ständigt dammsugande, torkande och fejdande för att hålla undan den värsta smutsen. Andra, som tillfälligt evakuerats, tittade dagligen till sina hem, flyttade undan kartonger och möbler, och såg till att allt var som det skulle. Hemmet framstår här som något som ständigt återskapas i en vardaglig praxis, ur dagliga rutiner vilka man vanligen inte reflekterar särskilt mycket över, men som framträder med all önsk-

värd tydlighet när bostaden byggs om. Hemmet kan alltså i hög grad uppfattas som en process.

Jag har tidigare berört detta upprätthållande arbete i samband med hemmets autonomi, och då främst betonat hur tröttande och betungande det kan vara. Under mer normala förhållanden (men för vissa av de intervjuade till och med mitt i byggandets rök och damm) förknippades ordnandet, vårdandet och fejdandet av en starkt positiv känsla, en tillfredsställelse och trivsel. Särskilt lustbetonat blev för några de arbetsinsatser, som gjorde att de återvann förlorad mark. Att åter fylla skåp och hyllor i det ombyggda köket eller att lägga ut de nytvättade mattorna efter det att alla dammspridande ombyggnadsarbeten avslutats var något man talade om med stor tillfredsställelse.

Bollnows begrepp *handlingsrum* svarar mot detta ständigt återskapande arbete. Synen på bostaden som kommunikationssystem, som aktivitetsstationer förbundna med transportvägar, hör hemma i en abstrakt analys och har föga med det konkreta levda rummet att göra. I de rum man arbetar och rekreerar sig är indelningen annorlunda. I dessa rum finns tingen man behöver (med Heideggers term) *till hands*. De är inte blott *för handen* på en geometriskt bestämd plats i rummet, utan närvarande och inom räckhåll på sina kända platser, i ett självklart begripligt rum (s. 205–207). En sådan ordning av verksamma människor, bruksföremål och platser kallar Bollnow handlingsrummet. Ordnandet och städandet är ett ständigt ”inrymmande” eller ”avröjande”⁷. Ett beboeligt rum återskapas därigenom ständigt (s. 207–209). Men detta målinriktade upprätthållande, detta systematiska ordnande av ting, ger inte en uttömmande karaktäristik av det vardagliga boendet. Fler aspekter måste nämnas.

Hittills har jag främst berört det oreflekterade eller självklart målinriktade handlandet i bostaden. Som en mer modern företeelse framstår, att i ett överlagt skapande av trivsel, göra hem och hemkänsla till projekt. En äldre kvinna, änka och mor till sedan länge utflyttade barn, hade

utvecklat särskilda "mysritualer". Hon tog hand om sig själv genom att laga något gott, genom koppen med te, boken och pläden. Genom små gester, en kaka när hon bakat, en bukett liljekonvaljer när hon tagit en cykeltur, utsträckte hon omsorgen om det egna hemmet även till grannarna. För andra tar sig det medvetna skapandet av hemkänsla och trivsel mer blygsamma uttryck. De dagliga högtidsstunderna kan vara en kopp kaffe och lite prat i köket.

För en ung kvinna, uppvuxen i ett av områdena, formades föreställningen om hemmet kring moderns (och lika viktigt: mödrarnas) omsorg om hem och barn. Hemkänsla associerade hon bland annat till lukten av köttbullar och tryggheten i att mamma var hemma. Som vuxen försökte hon skapa något av samma underbara känsla för hemmet hos sitt barn. Men med yrkesarbete, tidsbrist och daghemmets expropriation av traditionella helger blev det, klagade hon, pepparkaksbak på färdigköpt deg. "Hemkänsla? Ja, det är kvinnan ...", var det spontana svaret från en äldre man. Det kvinnliga inslaget har varit påtagligt i min framställning om hemmet som vardagens cykliskt återkommande rutiner. Det är omöjligt att bortse från att hemmet traditionellt varit, och i hög grad fortfarande är, kvinnors domän.

En ungarlslya anses inte vara ett riktigt hem, och visst tedde sig några av de lägenheter som beboddes av unga män som kala och torftiga. Det kvinnliga inslaget, om det fanns, var i form av altartavlor för tillbedjan: Lektyrs och Aktuellt's utvikta "jungfrur". Även de ordentliga och präktiga männens bostäder hade något lite ödsligt över sig. Är det så att män, till skillnad från kvinnor, inte förstår att bo?

Det ligger nära till hands att här knyta an till nyligen presenterade undersökningsresultat, som pekar på att dödligheten bland ensamstående män är högre än bland ensamstående kvinnor. I amerikanska filmer är den ensamme detektivens bostad ofta i ett tillstånd av långt gånget förfall, och man får vara glad om det går att uppbringa ett par burkar Budweiser i kylskåpet. Många fler exempel skulle kunna användas för

att peka på hur hemmet allmänt i vår kultur (liksom i många andra) uppfattas som starkt förknippat med kvinnan. Också bland dagens feminister görs hemmet ofta till kvinnans territorium.

Föreställningen om hemmet som kvinnligt saknar inte empiriskt stöd, men ger en alltför ensidig bild av boendet. Bollnow tar visserligen inte direkt upp kvinnligt och manligt rumsskapande i sin bok, men i den filosofiska antropologins anda vill jag peka på några kompletterande empiriska fakta. Det finns ett annat, manligt ordnande av rum, som kan exemplifieras med snickarens skräpiga verkstad, där hyvlar och stämjärn finns till hands, eller garaget, dit hustrun vägrar gå ut, men där hylsnyckelsatsen ligger där den ska. Detta manliga boende visar sig i de tre bostadsområdena bland annat i männens fixande: att ordna med lås som kärvar, att byta proppar, att möblera eller tapetsera är här exempel på traditionellt manliga sysslor i och kring hemmet. Denna andra sida av omsorgen i hemmet, det sakliga ordnandet, det praktiska problemlösandet, de ibland överdrivet rationalistiska försöken att återupprätta Taylor vid middagsskivan, är lika väsentlig för boendet som de, som brukar förknippas med kvinnan. Det utesluter inte att männens rumsskapande, lämnat för sig själv, kan verka kalt och naket, och att frånvaron av en "kvinnlig" livsuppehållande och närande förmåga i sin yttersta konsekvens innebär total undergång. För den ensamma kvinnan lurar (åtminstone i klichéernas värld) en annan fara: Med överdrivna doser av putsande och fejande förvandlas hennes lägenhet till ett rent helvete.

Mitt syfte här är inte att bidra till föreställningar, där kvinnligt och manligt rumsskapande hårt polariseras mot varandra. Jag vill bara påpeka, att i det traditionella svenska boendet, som det framträder bland annat i de bostadsområden jag studerat, finns manliga och kvinnliga roller som kompletterar varandra. Ibland motsvaras dessa roller av egna rum, ibland ingår de i en komplementär rumsanvändning. För Bollnow är familjens komplementära rumsan-

vändning oupplösligt förenad med hemmet. I synen på hem och familj framstår han som synnerligen traditionell. Han går så långt att han menar att en ensam människa inte kan etablera ett hem (s. 153–154). Det är ett tänkvärt påstående i tider då alltför människor i vårt land lever i enpersonhushåll. Men man måste här akta sig för en alltför bokstavlig läsning av Bollnow, och tillskriva honom en avsnävning som rimmar illa med framställningen i dess helhet. Den ovan beskrivna äldre kvinnan, som genom små gester visade omsorg om grannarna, förstår att bo. Det finns inga skäl att uppfatta hennes hem som underlägset den komplementära tvåsamhetens hem, även om stora skillnader kan finnas.

I dessa exempel, om mäns och kvinnors rumsskapande handlande, visar sig en kvalitet hos boendet som är svår att fatta med ett kvantitativt, naturvetenskapligt betraktelsesätt. I den vänskapliga samexistensen, menar Bollnow, tar människor inte rum från varandra utan ger varandra utrymme. Handlingsrummets ”överlagda besörjande” överlagras av ett *stämningrum* som kan vara präglad av kärlek och vänskap eller rivalitet och konkurrens. I förälskelsen, den mogna kärleken, vänskapen eller den nyfikna socialiteten ”förmerar” människor rum åt varandra. I fiendskapen däremot står människor hindrande i vägen för varandra (s. 261 ff). I det kärleksfulla rumsskapandet finns ett mirakel, som i vardagliga ordalag uttrycktes av en äldre man: ”Har man bara fin sammanhållning så går det att bo trångt.”

Det är kompisarna, de gamla vännerna

En av mina samtalspartners, en äldre kvinna, var inte bekymrad över att hon på grund av ombyggnaden tvingats flytta inom bostadsområdet. När man tänker på hur mycket olycka det finns i världen, och hur bra vi har det i Sverige, är väl inte en flyttning något att oro sig över, menade hon. Grannkontakter var för henne de täta mönster av kvinnligt vardagsumgänge kring hushållssysslorna, som hon upplevt i det innerstadskvarter, där hon bodde tidigare i livet. Här

hade hon varit del av en vardagstillvaro präglad av likhet, arbetsgemenskap och ömsesidig hjälp. I hennes nuvarande tillvaro, efter flyttningen från innerstaden, fanns inga sådana relationer. Hon beskrev det som mer eller mindre likgiltigt om hon bodde på den ena eller andra adressen i 50-talsområdet.

Det tycks, av denna beskrivning att döma, som den äldre kvinnan helt frigjort sig från lokala band, att hennes hem inte var rotat i den nära omgivningen, utan ingick i en global värld. Hon tycks passa in i Dauns bild, i kontrast mot det gamla boendesamhället, att människor ”som har mindre gemensamt än förr, bor rumsligt närmare varandra än de tidigare gjort” (Daun 1980). Denna friställning från lokalt beroende var dock bara skenbart lycklig och oproblematiske. Senare i intervjun var vi inne på grannkontakter, och hon påpekade då att hon såg väldigt lite av grannarna på den nya adressen, även jämfört med de sporadiska kontakter hon hade före flyttningen. Mentalt var hon, genom sin undran, fortfarande i högsta grad närvarande. Siv Ehn (1990) beskriver hur människor även i sammanhang, där hälsningskontakter och prat grannar emellan inte tillhör det normala beteendet, visar ett stort intresse för människor i omgivningen och ofta besitter en omfattande kunskap om dessa.

Den ovan beskrivna kvinnans livsöde kan, om man så vill, ses som uttryck för en övergång från ett lokalt levnadssätt, byggt kring interaktion i boendet, till ett uppsplittrat, globalt levnadssätt. Det lokala finns fortfarande kvar som en förväntan (och hon är själv bunden till ett uttunnat lokalt sammanhang), men det är det globala som präglar hennes på modernt vetande baserade försök till orientering i tillvaron. Hennes nuvarande levnadsmönster skiljer sig från det gamla genom att inte tillhandahålla en färdig och hållfast föreställningsvärld. Att orientera sig i tillvaron och underhålla den egna identiteten är något hon måste klara själv. Häri ligger ett livsstilsmoment, en global inställning, som hjälper henne att överleva förnyelseprocessens ingrepp i vardagen.

Den äldre kvinnan exemplifierar, mer än de flesta intervjuade, den upplösning av lokala relationer som kan förknippas med övergången från Gemeinschaft till Gesellschaft. Johan Asplund är inne på konsekvenserna av en fullständig upplösning av den ena sidan av denna dikotomi. Han reserverar sig för att tankefiguren kanske har förlorat sin vitalitet och tjänat ut, i övergången från en modern till en postmodern epok. Kanske är det så att "den enda handfasta sociologiska innebörd man kan ge 'postmodernismen' är att tankefiguren Gemeinschaft och Gesellschaft i ett postmodernt samhälle har förlorat all aktualitet" (Asplund 1991).

Med det sätt att karaktärisera hemmet och människors rumsskapande, som Bollnow representerar, blir talet om upplösning av lokala mänskliga relationer graverande. Men Asplund-citatet ska förmodligen uppfattas som en ironisk släng åt föreställningar om ett postmodernt tillstånd som är väsensskilt från det moderna. Det är svårt att överhuvudtaget föreställa sig en upplösning av spänningsförhållandet mellan Gemeinschaft och Gesellschaft, mellan lokalt och globalt eller mellan livsvärld och system. Jag har tidigare försökt måla upp ett sådant tillstånd som en total tågluffartillvaro (Wikström 1989), en nomadtillvaro, men utan de hem som nomaderna bär med sig och utan de hemtrakter de ständigt återvänder till. Ett så totalt mobilt och individualiserat samhälle är nästan omöjligt att föreställa sig. Människans rumsskapande är i grunden gemensamt, menar Bollnow. Jag vill se det så att redan ur den "materiella basen" för människors tillvaro (den biologiska varelsen och dess livsbedingungen) genereras ständigt nya hem. Är informationsteknologins "Global Village" Gemeinschaft eller Gesellschaft?

Ur mina intervjusamtal kan hämtas en lång rad exempel på att lokala relationer till grannar och vänner uppfattas som betydelsefulla och i många fall livsviktiga. Några exempel har jag redan berört. Ytterligare några ska kort få exemplifiera olika sidor av dessa lokala band. Här finns grannarna, som hjälper varandra med små-

saker som att skjuta in tidningen, när någon är bortrest. Här finns de man pratar lite med eller bara hälsar på när man möts i trappan. Här kan nämnas uppmärksamheten som gör att grannar reagerar, när någon inte kommer och går som vanligt. Hit hör också mamma, som bor något kvarter bort, eller mammas gamla väninnor, som fortfarande ser en som det barn de lärde känna. Här finns den gamla och lätt förvirrade människan, som grannarna lovat titta till. Här finns han eller hon som alltid har information att komma med om den pågående förnyelseplaneringen, eller som har kanaler in i bostadsföretagets förvaltning. Här finns de äldre, som alltid presenterar sig för nya hyresgäster och ger vinkar om vad man får och inte får göra i den nya miljön. Här finns de yngre som hjälps åt med barnen och samordnar arbetet i tvättstugan. Hit hör också de som engagerar sig i kontaktkommittéer och arbetsgrupper och som medverkar i aktiviteter i närlokalen.

Låt oss inte för ett ögonblick tro att denna gemenskap är gränslös. För flera av dem jag talade med var det viktigt att betona, att umgänge och kontakter i trappa och hus hölls på en lagom nivå. På frågan om man kunde få hjälp med småsaker svarade en kvinna så här: "Det är inga problem. Vi har en ovanpå som vi kan få hjälp av. Men det betyder inte att vi springer ner dörrar". De otvungna ytliga kontakter som omger det privata boendet kan upprätthållas med små medel. "Det är så lite som ska till, men sen springer man inte i huset", sa en annan kvinna. En fungerande gemenskap förutsätter uppenbart en informell gränssättning, så att det egna hemmets autonomi kan skyddas.⁸

Även bland människor, som frivilligt flyttat i samband med ombyggnad, kan man få höra om betydelsefulla relationer i den miljö de lämnat bakom sig. Det gamla hemmet är sällan likgiltigt för dem, men det nya boendet uppfattas ändå som bättre. Inte sällan möter man dock, som hos den äldre mannen som ångrade sin flyttning, också en efterklokhet om att man lämnat värdefulla relationer bakom sig, och att man alltför

villigt accepterat bostadsföretagets erbjudande. Många, också bland de yngre, värdesätter den lokala gemenskap de ingår i och är högst ovilliga att lämna den. För några, särskilt de äldre, är oron över att kanske behöva flytta grundad i en känsla av en hotande undergång. Med flyttningen upplöses den värld av vardaglig närhet och omsorg som är deras. En äldre kvinna beskrev sin reaktion: "Aldrig! Aldrig! Över min döda kropp, sa jag!".

Av min framställning kan det kanske verka som om jag gör mellanmänniska relationer kring hemmet och boendet till allt. Är bostaden för alla det trygga centrum, det rummets mittpunkt, som Bollnow skildrar? Det har redan framgått att så inte är fallet. "Skulle det sen vara så att man fick flytta någon annanstans, var det inte säkert att det behövde vara negativt", sa en ensamboende kvinna, som föreföll vara starkt engagerad i sitt arbete. För många är arbetet, gänget, föreningslivet eller idrottsklubben de ställen, där deras viktigaste kontakter knyts.

Att bo i 40- och 50-talens svenska bostadsområden innefattar inte sällan rika och mångsidiga relationer till människor i den nära omgivningen. Det är viktigt att inte underskatta denna vänskapliga samexistens, även om uttrycken för den ibland är blygsamma!

Man gräver väl ner sina rötter

En äldre kvinna, som tvingades flytta på grund av en lägenhetssammanslagning, saknade framför allt den hemkänsla det innebar att komma överens med sina grannar, att ha förtroende för dem, att hjälpa varandra med småtjänster och att prata med dem. Med grannarna i trappan hade hon haft en mångårig varm gemenskap som nu hade brutits.

En äldre man reagerade med stor upprördhet, när han från sitt fönster fick se hur ett av de japanska körsbärsträden utanför skadades av en sopcontainer, som skulle ställas på plats.

En äldre kvinna var starkt fästad vid sitt kök och mycket upprörd över att det skulle rivs ut. Efter ombyggnaden erkände hon förtjust att hon hade oroat sig i onödan. Det nya köket var om

möjligt ännu trivsammare, och hon tillbringade mer tid där än i det gamla.

En ung kvinna i ett av områdena berättade att hon inte kände sig rotad i lägenheten, det var när hon gick ut i sin lilla trädgård som hon upplevde en stark känsla av hemhörighet. Här hade hon tillbringat många sköna stunder, planerat egna växter och, som hon sa, grävt ner sina rötter. För henne var det en olycka att lägenheten bara genomgick normalt underhåll, medan uteplatsens växtlighet schaktades bort och ersattes med cementplattor och ett litet staket.

En äldre kvinna, en änka som varit evakuerad från sin bostad en längre tid, var inte särskilt glad att flytta tillbaka. Lägenheten, där hennes barn vuxit upp och där hon levt med sin man, var nu starkt förändrad. För henne kändes det som att aldrig återfå sitt hem.

Alla dessa människor talade om innerliga, känslomässiga relationer till den miljö de bodde eller tvingats bryta upp från. De förstärker bilden av ett boende som är starkt känslomässigt engagerande, och där människor "investerar" av sig själva i de rum där de lever. I tidigare avsnitt har jag varit inne på hur man bor genom att skydda sig mot omvärlden, genom att röra sig ut från och tillbaka till hemmets fasta punkt, genom att avgränsa ett eget territorium, genom att ordna och gemensamt skapa rum och genom att utanför hemmet vidareutveckla detta gemensamma rum. I det att vara förankrad eller rotad på en plats återspeglas alla dessa sidor av boendet. Människan behöver en mittpunkt, där hon är rotad i rummet, och till vilken alla hennes förhållanden i rummet relateras, menar Bollnow (s. 123). Detta är dock långt ifrån oproblemiskt i den moderna världen. För den mytiska människan var boendet inget problem. För henne var världen objektivt förankrad i rummets mitt. Med förlusten av denna objektiva mittpunkt uppstår risken för rotlöshet och hemlöshet. Därför krävs, enligt Bollnow, av den moderna människan att hon aktivt skapar detta centrum i sitt rum, och det gör hon genom boendet (s. 125). För att bo behövs mer än ett hus eller en lägenhet, det är först nödvändigt att (med Heideggers ord) lära sig bo.

Mina intervjupersoner har visat många bevis på en sådan förmåga att bo.

Att förneka, att boendet i hög grad är avhängigt fasta band i rummet, strider mot de erfarenheter jag gjort. Men det vore inskränkt att se det boende, som framträder i samtalen med invånare i några svenska bostadsområden, som det enda sanna boendet. Det finns andra sätt att lösa uppgiften, andra former för hem. Det svenska egnahemslivet skiljer sig från förortslivet i flerkammarhusområden och cityboendet kontrasterar mot dessa två. Den amerikanska villaförorten har sitt karaktäristiska liv och slumstadsdelens sitt. Åldersgrupper och samhällsklasser väljer sina sätt att leva och bo. Det mobila borgerliga hemmet skiljer sig från det rotade folkliga. De 40- och 50-talsområden jag studerat, är intressanta för att de representerar modernt bostadsbyggande som bebotts länge och åldrats.

Ord som trivsel, hemhörighet och hemkänsla uttrycker egenskaper som människor tillskriver sina omgivande rum men som i lika hög grad bärs av dem själva. De är stämningar, fenomen som har med känslolivet att göra och som går före uppdelningen mellan subjekt och objekt (s. 231). Stämningar representerar enligt Bollnow enheten mellan människan och omvärlden. Där ångestens rum är hårt, kantigt och trångt är euforins rum öppet, ljust och mjukt. Arkitekturen som idé bygger på möjligheten att avsiktligt förmedla stämningar och känslor. Men den berusade erfar en annan arkitektur än den deprime-

rade. Talet om "hemkänsla" kan vara ett sätt att ge uttryck för den typ av stämningar och känslor, som har med band till den plats där man bor att göra. När Bollnow behandlar stämningarnas rum utgår han från elementära känslotillstånd som glädje och sorg. Hemkänsla är givetvis (om möjligt) mer mångfacetterat och varierande. Det är uppebart att till exempel minnen spelar en viktig roll för känslan av att vara hemma. Hemkänsla innebär att rummet talar till (tilltalar) den som bebor det. Mer än så, det sker ett samtal mellan människa och rum, mellan människor i rum. Ordet hemkänsla uttrycker framförallt den "för-

mering" av rum, som hör samman med den kärleksfulla samvaron (s. 258) – alltifrån förälskelsens irrationella generositet till endräktens ömsesidiga berikande.

Mina samtalspartners har givit många uttryck för hemkänslan i samvarons varma, nära och fria rum. Det kan vara att leva lyckligt tillsammans med en älskad make eller maka. Det kan vara lukten av mammas köttbullar eller känslan, när man i bilen närmar sig det hus där man bor. Det kan vara tryggheten att i trappan passera dörrar till vänliga grannars hem, eller att komma in och laga sig en kopp kaffe. Deras idyller målas med tunnare penseldrag än Carl Larssons, skogenmålarernas och de svenska livsmedelshandlarnas, men är troligen mera sanna och hållfasta.

Men inte ens en så blygsam rikedom är allom given, och den är inte heller beständig. En av de äldre kvinnor jag intervjuade, skilde sig från flertalet genom att inte på något sätt bekymra sig över ombyggnaden och den förstående flyttningen. Hon hade tvärtom svårt att förstå sina grannars ångslan, och tyckte det var besvärligt att prata med dem eftersom hon inte såg situationen på samma sätt. Den här kvinnan hade levt ett hårt och ekonomiskt fattigt liv med många uppbrott, men tillägnat sig ett sätt att bo och leva som gjorde tillvaron mer än uthärdlig för henne. Till skillnad från grannarna, som i sitt lokalt inriktade boende var sårbara, var hon stark i sig själv och i sitt, ut från grannskapet riktade, levnadsmönster.

Mißtraue der Idylle.
Sie ist ein Mörderstück.
Schlägst du dich auf ihre Seite,
schlägt sie dich zurück.

Drum mach's dir nicht behaglich.
Glaub nicht an einen Ort.
Denn wo du heut ein Dach dir deckst,
jagt man dich morgen fort.

Und wisse um die Trauer.
Sei deine Prüfung wert.
Der Mensch ist das was er verliert,
und was ihn deshalb schert.

Kvinnan i min berättelse skulle kunna instämma i André Hellers "Emigrantsång" (1987).⁹ Den förestående ombyggnaden var bara ytterligare en bekräftelse på den läxa livet lärt henne, och hon hade sedan länge gjort sig osårbar genom att avstå från att rota sig på de platser, där hon bor. I jämförelse framstod hennes olyckliga grannar som naiva och omedvetna om tillvarons hårda villkor. Bollnow varnar å ena sidan för att ta tryggheten i hemmet för givna (s. 138). Människan måste bevara en inre frihet som gör det möjligt för henne att överleva förlusten av hemmet. Men, säger Bollnow, hon måste å den andra sidan hålla fast vid en sådan tillit till världen att hon, ibland mot allt förnuft, fortsätter att skapa hem.

Det rätta sättet att bo – några avslutande synpunkter

Mensch und Raum utmynnar i tre krav som Bollnow ställer på "det riktiga boendet" (s. 309). Det första riktar sig mot hemlösheten hos den i rummet kringirrande flyktingen eller äventyraren. Vi är alla (med Heideggers term) *kastade* i världen, men det är nödvändigt att övervinna denna *kastadhet* i tillvaron genom att slå sig ner på en plats, rota sig där och skapa sig en trygghet. Det andra riktar sig mot risken för att kapsla in sig detta trygga rum. Det är bara i spänningsförhållandet mellan hemmet och den farliga och bedrägliga yttervärlden som det sanna boendet kan finnas. Det tredje kravet talar om att övervinna den naiva tron på hemmets beständighet och tillitsfullt dra ut i världen, som därigenom förlorar sin farlighet och förvandlas till ett skyddande (bergenden) rum. Det är alltså fråga om att fast rotad i hemmet kunna anförtro sig åt en större rumslig helhet. Bollnow avslutar: "Unter dem dreifachen Anspruch dieser Forderungen verwirklicht der Mensch im wahren Wohnen im Raum sein menschliches Wesen" (s. 310).

Illustration av Birgit Cold.

Vad innebär då Bollnows krav på det sanna eller verkliga boendet när de ställs mot det boende jag har försökt skildra? Förmår invånarna i de tre bostadsområden som jag lärt känna förverkliga detta fullödiga boende eller är deras boende kanske förfelat? Har de skapat ett rikt, tillitsfullt och öppet sätt att bo eller kan man, som en planerare ansåg, bara se det som positivt att de tvingas flytta på sig och konfronteras med världen utanför det egna hemmet? Avsikten med att ställa sådana frågor får inte vara att värdera människors tillvaro som bra eller dålig. Den typen av klassning har alltför många gånger använts för att stämpla miljöer som mindervärdiga för att därefter slå sönder dem. Den huvudsakliga avsikten med Bollnows krav är inte heller, om jag förstår honom rätt, att göra frågan om det rätta boendet till individens ensak. Det är inte så enkelt att människor får skyla sig själva om deras hem är slutna och stela, om deras utblickar i världen är för begränsade eller om de drabbas av total meningsförlust när de förlorar sina hem. Övervinnandet av människans kastadhet i världen genom rumsskapande, byggande och boende är i grunden en gemensam uppgift. Bollnows villkor för det riktiga boendet är – som koncentrat av bokens innehåll – att betrakta som utgångspunkter för ett reflekterande över boendet, ett reflekterande som gör det svårare att blunda för värden i av människor bebodda rum. Bollnows bok har fördjupat min respekt för det boende jag under ett antal år lärt känna i de tre miljöerna. I dessa miljöer finns både lyckans och det kärleksfulla samarbetets varma och öppna rum och ångestens och rädslans stela, trånga och förkvävande rum. Men perspektiven vidgas också, och ger tre svenska bostadsområden en plats i den globala tillvaron.

Tomas Wikström, arkitekt, doktorand, Byggnadsfunktionslära, Lunds tekniska högskola.

Noter

1. Denna uppsats utarbetades till största delen inom ramen för en doktorandkurs i arkitekturteori vid A-sektionen i Lund 1991–92 med Finn Werne och Jerker Lundequist som kursansvariga.
2. I forskningsprojektet "Bostadsförnyelse – idé och genomförande" medverkade docent Eva Öresjö, sociolog, och Tomas Wikström, arkitekt. Projektet innefattade studier av tre bostadsområden från 40- och 50-talen som genomgick förnyelse.
3. Bollnow väljer att använda denna term, trots risken för missstolkning för att enbart avse den psykiska upplevelsen av rummet. På tyska är *leben* ett intransitivt verb, och han vill därför inte använda beteckningen *der gelebte Raum*. Man kan visserligen säga "Ich lebe mein Leben" men inte att "der Mensch etwas lebt, etwa den Raum oder die Zeit" (s. 18 f). På liknande sätt förhåller det sig i svenskan, men jag väljer att inte vara så språkligt korrekt och skriver alltså "det levda rummet", som även anknyter till engelskans *lived space* och franskans *espace vécu*. Uttrycket "det levda rummet" känns visserligen obekvämt, men motsvarar Bollnows *erlebter Raum* bättre än den ordagranna översättningen ("upplevt rum"), eftersom det inte förleder till tolkningen att det uteslutande är fråga om rumsupplevelse i miljöpsykologiska termer.
4. *Das Haus* är för Bollnow inte en husbyggnad av vilket slag som helst, som ofta på vårt språk, utan motsvarar snarare svenskans hem.
5. Detta beteende kan möjligen vara specifikt västeuropeiskt. Baudrillard beskriver i boken *Amerika* (1990) skillnaden mellan fransmäns och amerikaners sätt att förhålla sig rumsligt till stranden: Medan de förstnämnda forskansar sig, blandar sig de sistnämnda i strandlivets vimmel! Förortsboende amerikaners sätt att hantera kraven på rörlighet på arbetsmarknaden utreds bl. a. av Fischer & al (1977).
6. I pamfletten *Hemfrid åt hyresgästerna* (1990) argumenterar Lena Jarlov för att lagstiftningen om hemfrid ska förstärkas till skydd för hyresgäster vid ombyggnad! Resonemanget bygger på diskussionen i Christina Redvalls *Bostadens estetik* (1987).
7. Tyskans "räumen" har både med rum och röjning att göra.
8. Denna gränssättning i grannskapet diskuteras av Per Morten Schiefloe (1990) med stöd av Inger Haugens begrepp *control of inaccessibility*. Medan Schiefloe ser dessa gränser som uttryck för den lokala gemenskapens svaghet uppfattar jag dem tvärtom som förutsättningar för dess styrka. Här vill jag bl. a. hänvisa till ett arbete av Mark Granovetter (1973), *The Strength of Weak Ties*.
9. Fritt översatt: Tro inte på idyllen. Hon är en mörderska. Slår du dig ihop med henne, då slår hon tillbaka. Så akta dig för trivseln. Känn dig inte säker någonstans. För där du idag finner tak över huvudet, därifrån körs du iväg imorgon. Och vet om sorgen. Att den är värd din prövning. Människan är det som hon förlorar, och som hon därför bryr sig om.

Referenser

- Asplund, J., 1991, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*. Göteborg.
- Baudrillard, J., 1990, *Amerika*. Göteborg.
- Bollnow, O. F., 1990 (1963), *Mensch und Raum*. Stuttgart.
- Daun, Å., 1980, *Boende och livsform*. Borås.
- Ehn, S., 1990, *Att bo och leva i Rinkeby*. (Byggnadsfunktionslära, KTH). Rapport R2:1990. Stockholm.
- Fischer, C. S., 1977, *Networks and Places*. New York.
- Granovetter, M. S., 1973, *The Strength of Weak Ties*. AJS Vol. 78 No 6.
- Heidegger, M., 1974, *Teknikens väsen och andra uppsatser*. Uddevalla.
- Heller, A., 1978, *Basta*. Mandragora INT 160.110.
- Jarlov, L., 1990, *Hemfrid åt hyresgästerna*. (Byggnadsforskningsrådet). Rapport R89:1990. Stockholm.
- Lübcke, P. (red.), 1987, *Vår tids filosofi*. Oslo.
- Löfgren, O., 1984, *The Sweetness of Home. Class, Culture and Family Life in Sweden*. Ethnologia Europaea XIV: 44–64.
- Redvall, Christina, 1987, *Bostadens estetik*. Göteborg.
- Schiefloe, P. M., 1990, "Networks in Urban Neighbourhoods: Lost, Saved or Liberated Communities?" *Scandinavian Housing and Planning Research* 7: 93–103.
- Wikström, T., 1989, "Hemmet och moderniseringsprocessen. Några uppslag under arbete". *Tidskrift för Arkitekturforskning*, vol. 2, nr 4, 1989.
- Öresjö, E., 1993, *Att förnya bostadsförnyelsen*. (Byggnadsforskningsrådet). Rapport R10:1993. Stockholm.